

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ ПУБЛИКАЦИИ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»*

Թվին 1252-ին (1803) Յալալտին փաշան մակ յանվամբ Յանիսոնըն վաքիլ էր, պիշախլի օղլին ղապզիմալ էր, շատ յաւիրեցին քաղաքն, խանթէներն կողպեցին, վաքիլ սահտեսի Յօհաննա ղապզիմալն, սահտեսի Կարապետ Սվադ քշել տվին, Ջանիդարան գզիր էր, կախել ավին, յետոյ Յարգուրում գուռճի Յօսման փաշին տվին մուսալիմ լըսպանելը, խղճուն տղայն Բպրահամ բակն արին այս վերոյ յիշեալ վաքիլ ղապզիմալն, մէկ օրն եկին՝ սիրուս օրն սուրկուն արին: Օլթի վաքիլ Թումալարն էր, ղապզիմալ տիրացու Գէորքն էր, սեկտեմբերի 27-ին էր, թալլալ կանչեց, շարսու պազար կօղպեցէք, հարպայ զարպայ ղատր էլլօղն յալաստա կէնայն, փաշայն ֆարմանլի է, ներսը շառսեք, գլուխն կտրեմք: Յօվայի գիւղօրայքն քօչեցին քաղաք, փաշան եկաւ Կան իջաւ, գեղսնըն խապար էրաւ՝ շենլիք շեղած գեղն կայրեմ, թող դան իրանց տունըն նստին, իրէնց զարար շունիմ: Կեղացիք գնացին իրենց տեղն, գեղի աղաներուն յանպարներն մօհրեց, ցօրէն գարի բերէին կուտէլին, քաղքին բոլորն սանկառ կապեցին, թօփ տարան՝ սանկառներն, (165ա) յառավօտ իրիկուն փաշան թօփէին սարսէին, թէ փաշան քաղաքն կախէ կէ, քաղաքացիք շորս կողմն գիր գրեցին՝ իմտատ եկէք, ֆարմանլի է, գլուխը կտրեմք, շեկան, Մըշու Մուրատ փաշան գրել էր, թէ ֆարմանըն ղրկեցէք ինձի, ես գամ կտրեմ, մեծ և փոքր մօհրով գիր գրեցին՝ մեր ըռգնիւքն տուն գիտես, մալով հօգօվ կըցերներեք, եկաւ փաշան, լըսպերցի մամէ մանչէն յուզել էր, քաղաքացիք գրեցին՝ հօս եկե, թէ չէ փաշին քով մի երթալ, հազար հօգօվ եկաւ փաշին քով, շատ իբրամ արաւ՝ իզին տուր հիմի քաղաքն առնեմ: Փաշան հիւանտ էր, շեթողեց Ֆուխարա նստի, կերթայ, ասաց, Ձիֆլիկ գուզն ղրկեց, քեհայն ղալխստան ճինիս զրկեց, ոմանք ասէին քեհան քաղաքացոց կողմ է, յասկարն ցէվրեց, նոյեմբերի շորսին Մուրատ փաշան եկաւ գուզ, ամէնն գումպէթըն պատրաստութիւն տեսան, որ զայն վալթին այնտեղանէ մէկ արապայ երթի վրայ ղավզայ արին, Յօսման փաշան խապար չէր, յանկարծ Մուրատ փաշան հեծաւ, քաղաքացիք յերիշ արին, երէք սահաթ չէ քըշըց՝ այն զօրեղ փաշան քաղաքացիք յօտացըն բոնեցին դուրս քաշեցին, ծեծելով շամոէ, մարթարեն մերկացուցին, լըսպանէին պիտի, Մուրատ փաշան ժամանեց, ձեռացներն յառաւ գնաց: Մամէ մանչըն Ձիֆլիկ գուզն էր, շրկարաց ժեմնել, մարդիքն հըրկին մէջէն լըսպանեցին, մերկացուցին, փաշին մալն եաղմայ արին, մարթիքն կապանօք քաղաք բերին, քեհան սահաթն պիթիր մնացին, Մամէ մանչէն մնացած զօրքն առաւ գնաց իւր տեղն, Մուրատ փաշան քավալն ձկեց փաշին վրայն, տարաւ գումպէթն, լըսպն՝ փաշայ եղբար, ջանըս սաղ լինիր, Գումուշ ալու¹⁷ դումպէթին վրայն գայիր՝ դուն տսնեիր ղավղան ինչպես գը լիր, Ղարայ Յօսման օղլէ յասկարն ինչպէս ցրովեցի, քոյ զորքդ անտից գեղ անեի, յապսուզ (165բ) հիվանդ էի: Մուրատ փաշան երդմամբ յասաց. դուն՝ հայր, ես՝ քեզի որդի, վարմալս կուտամ յարքային՝ քեզի իթլախտ բերեմ, այն օրն տաւաթ արին Տուղճի գուզն երկու փաշան, յազանըն յետ թուվանքճի պաշին, Հասան պայրախտարն ճահիան սա-

* Սկիզբը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, № 1:

17 Տողի վերեւում՝ Գումպէթին բառի վրայ:

ռ[ա]ֆին Կանայ հանեց մեհտար շալելով տարաւ Տուղչի, տալին իմացաւ, գիշերն Տուղչի գուղըն կօխեցին և Մուրատ փաշան քալեց թօփուղ՝ հացս ձեր աչքն բռնէ, ինձի յէրաղիլ անէք պիտի: Դալէստան ջարթեցին, գլուխն յարապ սէլիմ էր, յրսպանեցին, միուս յօրն քաղքին մեջն Մուրատ փաշին քրթթե-րուն հետ դավղայ արի սօխտխներն շարսուն րատանըն յիսուն քուրթ յրս-պանեցին, Յօսման փաշան հետվին Մուշ տարան, վ[ե]րստին¹⁸ գլխուն ֆար-ման եկաւ, Յօսման փաշան տվին թաթարին ձեռքն, բերել գուզն գլուխըն կտրել էր, գէկտեմբերի տասնէհէնգին բերին հոս, տարան յարքաւին:

Թվին 1254-ին (1805) հաջի Ալի փաշէ քօռին Պաթալ փաշե տղան Մահ-մատ փաշէ տվին Արղուրում, Մամեմանչուն վրայն յասկար թային արաւ, ինձայ արապն յը[Ս]պէրու¹⁹ բերթն էր, փաթեցին, շատ ասկար ղրկեց, հա-րիւր մարթով դարամմիշ եղաւ, եղբարն Հուսէին աղան գրեց, թէ փախիւր եկե քովս: Դալան չը գնաց, կռվեցաւ, շատ մարթ փաշին յասկարն կտր կսպանէր: Փաշան բարբրթցի փաշօղլէ իւր գլխառներուն գրէր. ձեր գլուխն՝ եայ ինձայ արապին գլուխն: Յառաջ Սէիտ փաշան գնաց, յետոյ տղան փա-շայ եղաւ, Յալատին գնաց, յետոյ մուֆտի հաճի Ապտուրահման փաշան գնաց, չը կարացին բան անել: Սէիտ Յահմատ փաշան յառն մեռաւ, յայն ժամանակն եղբարարքն միատեղ ղուլան նրստէին, յայս ժամանակիս ինձայ արապն գէներ յառել էր, թէ գուք Յօսման փաշէ(ն) իմտատ գնացիք, յէրա-զիլ եղանք (166ա) շատ յեՍպըրու երկիրն յաւերեցին, փաշի յասկարն չե կարացան, կրխայ ժամ[ան]ակն բռնել յօտացեն շուստե կամ բերթըն առնել, շատ նստան երկու գլխաւոր բերթն, փախան՝ յօրտին յեկան՝ կենայ չե կար-ցին: Մարտի ամսուն ղուրպան պայրամ պատահեցաւ Դալեստանըն մեծ աղ-բորն քաֆիլ եղան. տղատ տուր տանինք փաշին յօճաղն ցկենք, ձեր իթլախն հանենք: Հուսէին աղան իւր տղան խօճային հետ շատ յընժայուք ղը[ր]կեց փաշային, բերթի մարթոցն խաբեցին, թէ եղբարն փաշային կողմն անցաւ, տիհայ տղան քաղաք ղրկեց՝ դուք ինչի՞ ատոր պատճառովն մեռիք, մէկ մարթ մէ բռնեցեք, դուրս տվէք, ձեզի բան չեկայ, այլ յումմենէ՞ն վախէնաք: Կամք տվին կամ չէին կարնալ սամդ ցրկել, պայրամի օրն գնաց շամին նա-մազ անելու, տեսան օր բատանէն մարդ չը կայ, նրսէն խոսք տվել էին՝ ջրին ջամբեցեն ներս մտան, ջամուն մէջն աղօթք էրած տեղէ բռնեցին, 70 մար-թով տարան յօրտին, բարև տվեց, նստաւ, էսին՝ տեսա՞ր հալտ, յըսաց՝ այս-պէս փշտերուն հետ բերթ մտնողիցն հալն այս է: Բերին ձիուն վէրայն, յօտ-քըն՝ երկաթ, ինք՝ ասլանի պէս ձիուն նստել էր, միուս մարդիք չըվանըն շա-րէլ էն, քաղքով սէյր է գնացին, եղբոր տասներեք տարեկան տղան տեսաւ բերին, — յամիս ե, — ըսաց լայէն: Տարան սարայէն, ինձայ Արապին փաշան շատ ծեծել տվեց, յամենեկին ձայն չէ հանեց, ղրկեց զանճիլն յամենն ալ, յետոյ դատին յիմամէն դիզտարն շանկալն զարկեց՝ օր մէջ միուսներն կախէր, շատ պահեց, զանճիլն թային կուտար, հեզիմ ղրկեց՝ յօտվին լաւցուց, եղ-բօրն գիր գրեց, թէ եկեք ձեզի շրախ կանեմ, չեկան, փախան, մարդ ղրկեց՝ անթիւ ապրանք բերին, ինձայ արապն կախեց, տղան իւր յորդէգիր արաւ, ղրկեց Պաթալ փաշին կրնկանըն: Այնքան մարդկանցմէնէն տասն մարթ պըր-ծաւ, միուսներն՝ կախեց:

(166բ) Թվին 1254-ին (1805) մայիսի 8-ին յարքունական հրաման եկաւ՝ յսպահիք Հասար բեկայն փորեցին:

Սոյն թվօճս մայիսի 29-ին քաղքով գնացինք խանդակ փորելու: Մեր տեղըն Բասենու ջումըռին դռնեն 180 ոտք վար, որ Քամբան օղլէ մահալցոց վարն մեր մահալցիք էին՝ 175 ոտք էր, գլխաւորն Մուստաֆա պայրախտարն էր, հաւաստվ դատիր, մեզնէ վար՝ ճատուտ մահալցիք:

Թվին 1254-ին (1805) մօհուր սահապ Յուսուֆ փաշան յԱրղուրում մահ-սուպ հաճի Վեյիսին տղան յէմին աղան միսալիմ Զախալին թոռ Յահմատն

¹⁸ Բնագրում՝ վրեստին:

¹⁹ Բնագրում՝ յըպէրու կամ յըսլէրու:

աղայ էրին, քաղաքն երկու բերան եղան՝ լուզեցին աղային, դուռն վառեցին Յուլի ճամին թօփ եղան, յեսին թէ՛ նիղամի Զատիունի փաշան շենք յուզել, յկպտուրահման պայրախտարն ֆաավ:սյ յուզեց մուֆաէմէնէն, Մուսալէմ աղան էսին, թէ՛ նիղամի Զատիա շունի, պայրախտարն ասաց՝ մօհուր սահապ ճամմանուն երկուսն մէկ տեղ դլլի՝ մի ֆաավա առաւ թէ՛ չի լինիր: Մուսալիմն դիղտարն ծածուկ տարաւ, երէք հազար դուռուշ տըվեցին՝ դալան տուր ինծի, չէ տըլէց, գիշերն հկպտուրահման պայրախտարն յիսուն մարդով գնաց, նարտիւնով ելաւ, Իշղալան դաֆտ էրաւ: Յառաւոտն շարսու պաղար կողպէցին, սոյն պայրախտարն գլուխ արին, աղան Միւսալիմն քաղաքն հանեցին, քաղաքն երկու բերան էին: Հազար հողի հետքին գնացին, պատճառ բռնեցին փաշային հետ նիղամի ճատիտ բնտիատ բան կայ՝ շենք յուզել, յարգ գրեցին փաշային, գրեց՝ իմ հետ այդպէս (167ա) բան չե կայ, տղաս՝ Մուսալիմս, վերըստին տանիք նըստըցնէք: Քաղաքացիք լուզեցին, գրեցին՝ սէխէտ դրկես՝ մենք հնազանդ եմք: Փաշան գրեց՝ անհընար է իմ տղաս՝ Մուսալիմս, անհոքին շարթ արին, լուզեցին՝ տեղացս սարի սիլէհտարն մուսալիմ արին, Ղայիային թոռն աղայ արին, փաշան բարկացաւ, իւր քեհան, մէկ երկու թըղուր փաշամ շատ ասկարով քաղքիս վերայ թային արաւ, սարի սիլէհտարն հրաժարեցաւ, աղայնի ևս յետոյ յըսպան, լըխճուն սղան Իպրահամ բակն Մուսալիմ դայեային թոռն աղայ արին, Մուսալիմին յօճախալոց տղան կամ եղբարն դրին բերդն հարիւր մարդով, որ փաշին կողմն չերգան, յամիսուն երէք հազար դուռուշ հայերէն կանէին, Իշղալան լիսող մարդոցն թային կուտային, սէկտըմբերին փաշին քէհան (և) մէկ երկու թըղուր վաշան շատ ասկարով Կանայ գիւղն իճան՝ կուղորէինց²⁰ պատվեր տըլին, օր յամենեկին բան չը բերէն քաղաք մինչի Մօյվան Կան տանէին, բազէրկանին իզին էր, որ գան երթան, յըսկըսըցին, Օմար աֆանտին ղրկեցին Կան, թէ մապէն տըսնէ յարգելեցին, յաղաներն (և) պայրախտարներն փախան գնացին Կան, յերէկոյին միւսալիմն հայերն տարաւ, զօռով տասնէ քեսայ առաւ, յառավօտն գնաց Իշղալան, իւր տղան հոն յիռըհին էր, ծածուկ տղան դուրս ելաւ փախաւ, ինքն պատվեր տըլէց՝ ես աղային հետ կերդամ, ուրտեղ օր կայնիմք՝ թօփն հոն բերէք: Խաբէութեանք գնացին Կան, քաղաքս Մուսալիմ աղայ չըմնաց, յկպտուրահման պայրախտարն, Զաւուշ օղլին, հաճի յՕմար յօղլին, նալլաճի Յուսէինն մէ քանիմ աղաօվ մնացին, քաղքին բօլօրն թօփ քաշեցին, գիշեր ցօրէկն մաթարիսներն բաքլամիշ կանէին, յկպտուրահման պայրախտարն մականունն Թալլակ էր, այսքան գուռուլթին մեջ էք, ջամին շիներ կու տար, թալլալ կանչել տըլեց, հայերն բան չառնէք, մարթերուն զօռ շանէք, կանան ճաշայրախ բացեց, տալ ղլէճի, անոնց միջէն մէկ հայ (տ)ղայ մի թուրքունի եկաւ, պայրախտարն բռնէց, շատ ծեծէց, շար մօլլամ կար՝ քօվն հային համլին շալակն դրեց ղրկեց մախկաման, թէ կախել տայ, հանեց փաշան պահել թօփ տօնամասի արաւ, դուրպան կտրեցին, (167բ) ասնաֆի շէխէրն Իշղալան դրկեց, հապս արաւ բերթն, վառելներով բարութ դուրդուշուն հաներ՝ տաղըդմիշ կանէր մաթարիսներն, հայ ղրկեր՝ կերթար պաշխըշ կուտար, այնչափ յանունըն ելաւ, որ գալստեանն²¹ քուշուք Պազպանտ օղլի կըսըին, եկան սուրբ նշանըն կոխեցին, մէկմէ սպանեցին, մէկմի կենդանի տարան Կան, գնացին Յըրզնկու դուռն կոխեցին, հոն քսան դալի յըսպանեցին, յետոյ քաղքի նախիրն շօպնէրովն զարկին տարան, երկու թաթար վեց դալի ղրկեցին պայրախտարին տունըն, էկե երթանք Կան, քեզի յըրայիե, մենք ալ քեզի քաֆիլ գըլինք, Յապտուրահման պայրախտարն չըղնաց, դալողներուն քուրք հաքուց, փարայ տվեց, յըսաց՝ վաղն գլխաւորներն գան դալախն, մենք ալ գուզանք հոն՝ խորհուրդ անենք: Միուս օրն բօլօր գլխաւորներն գան դալախն, երկու թըղուր փաշան պօստանըն նըստաւ, քաղքով մեծ

20 Իմա՝ գլուղերին կամ գլուղացիներին:

21 Ընթերցված է վերապահությամբ:

և փոքրըն գնացին դաւախըն, ինչ օր խօսեցան՝ դապուլ արին, քաղաքացիք ըսին՝ այն միսալիմն աղան շենք յուղել, միք քաղաք բերել տուք, էկեք շարթ արելմք Վէիսին տղան յէմիմ աղան՝ Չախալին թոռն Այնմատ աղան Սալէհ բակն շեմք յուղել, ձեղնէ որտ օր աղայ մուսալիմ գրլիք՝ հնազանդեմք: Անոնք ըսին՝ մենք հոս յըռէհին կենանք, պայրախտար, գու գնայ երկու թղտորին քով՝ խորհուլիդ արէք, գուն էկե մենք յետոյ յերդանք, չէ թողին, մարդ ղրկեցին երկու թղտորին քով, բարկացաւ՝ իմ մեծիս յամրըն այսպէս է. հաճի Վէիսին տղան յըմեն Մուսալիմ Չախալին թոռն արգայ բերթն ալ ասոնց թասլում անէն՝ հնազանդեն լաւ, շեն (168ա) հնազանդիլ՝ իւրեանց յարին՝ իւրեանց գլուխն:

Այտ ջաւապն առան՝ տաղըմիշ եղան: Միուս յօրն պայրախտարն խորհրդաւ՝ մարդիք Հաճի Իպրահիմին տղին տունըն թօփ արաւ, կընքով դիր առել էր, հանեց գիրն՝ այս գիրն քաղքով մօհրեցիք, ինձի տվիք, յորըն փախան Կան գնացին, դուք հետըս բռնէք՝ լաւ, շեք բռնիլ՝ բերթն մտնիմ կովիմ, նայեցայ որ չիլիլ՝ կրակն կու տամ ճեպախանային՝ յօռն քաղաքն կանցընեմք: Խոսք տրւին՝ ինչ որ կանէս, քոյ հետ ենք, յետոյ Սալէհ բակըն հաճի Զուլէ Հուսի պայրախտարին տներն եաղմայ անելդ վեց աղաներուն գիր գրեցին. դուք ասոնց մեշէն յըլիք, հոս եկեք, կամ միք խառնէվիլ, մենք քանի մին հախեն զուգանք, չը հնազանդեցան, ըսկեսըցին Կան թօփիլ, Հուսի պայրախտարն եկաւ չային վրայի պօստանըն, նալլաճի Հուսէիին տարան, դուք մեր թարաֆեն էք, անոնց հետ ի՞նչ բան ունիք՝ վազիրին այսքան դեմ դենիլ չիլիլ, դուք մեզի խոսք տրւէք, ձեզի բան չի կայ, չը դաւըցան՝ մահ և կ[ի]յանք մի եմք, յետոյ զիւանցին Մահմուտ աղան իշեն մահալուն ծածուկ խապար արաւ՝ մաթասիրն²² ղուրդուշուն չը թապլէք, ձայն չը հանէք, գիշերս քաղաք զուգանք: Զեր ծըգել Ղումլի դարան մարդարիսէն լըցվան քաղաք, հոկտեմբերի յընկան մահալաներն, ձեռք յընկած մարթըն տարան հաճի Վէիսին տղին տունըն հապս արին: Պայրախտարն, Չալուշ օղլին, Հաճի Յօմար օղլին, [և] նալլաճի Հուսէիին փախան բերթն մտան, տներն թօփեցին, բերթին դովիքն կոզպեցին, մեկ նընջեցեալ պատահեցաւ, բերթի դռանը տրկեն հանեցին (168բ) տարան թաղեցին, միուս յօրն Մահմատօն գնաց քաֆիլ եղաւ, պայրախտարն հանեց բերեց իրեն ղօնախըն՝ դալու դալբախ դրեց, գլուխներն տարաւ իրեն տունըն մարթերովն նըստեցուց, բերթն դալի դրեց, երկու թղտորն եկաւ գօմրուկն, բօլոր յասկարն հապս եղած աղաներուն տուն իջեցուց, յետոյ միսալիմ արին: Հաճի Վէիսին աղան յէմիմն Չախալին թոռն աղայ արին, հեծան ձիանըն, հապսի աղաներն հայի պէս ձիուն առաջ խառնեց, տարաւ սարայըն, դէնձիլն դրեց: Եօմար աֆանտին հաճն պիտեր երթար, ղրկեց փաշին քովն դիզտարն, Ղօյերն օղլին խառաքի էր, խըխտեց, չորս մարդ ալ ուրիշ խըխտեց, միուս աղաներն շատ ջառմայ առաւ, մինչի մեկ մարթն հարիւր քեսայ կամեցաւ, որ պայրախտարն հիտի միուսներն ալ խեխտէ: Մահմատօն կամ բօլուկպաշիք, որ միուսներն տիրել էին, շենք տար յըսին, կառնեմք բերթն, Մուսալիմ թասլում արին: Պայրախտարն, Չալուշ օղլին, Հաճի Եօմար օղլին, նալլաճի Հուսէիինըն առաւ Մահմատօն, բօլուկ պաշիք, զօռով գնաց փաշին՝ մէկ ղօնախ օր մնաց, ինքն առաջ անցաւ փաշին քով գնաց. երէք անգամ ֆարմանլի եղայ, պրծուցիր, ահայ առաջ յընկայ բերի ինծի ղումապի մեջեն յերազիլ մի աներ, կամիս առաջ ինձի յըսպանէ: Բաշխէցի,—ասաց,—գնայ բեր: Տարաւ քուրք հաքուց, չորսին ալ դենէ վաթսուն քեսայ ջառմայ առաւ, թամասուկ տրւին, եկան հոս, պայրախտարն ծախեր, որ փարան տար, Յըթմիշտոխուզին տղայն էտն կանչեցին՝ պայրախտարն տուն բան մի ծախել, քոյ ջառմատ մենք կուտանք: Տարան Մուսալիմին (169ա) ձեռքն պաքուցին, պատուր տրւին՝ մեր թալփային մեջն ժուռ եկէլ, յետոյ Յօմար աֆանտուն տղան Այմատ աֆանտին ղրկեցին փա-

22 Գուցն մաթարիսն:

շին քովն, Յուսուֆ փաշան մօհուրն էր, բոլոր մալն յարքային տվեց՝ մերկ լըՍտանպօլու ելաւ յԱրզուրում մանսուպ՝ յՈւսկուտարու մինչի յիրան քեզի, փաշային գլուխ կտրէ, միտքն՝ Փայի թոռ Պաթալ փաշային միտքն՝ Հաճի Ալի տգին Տայիր բակին, որ թուղ տրվին՝ Մահմուտ փաշայ զոչեցին, սորին գլուխն կտրեն: Իմացաւ Մահմուտ փաշան, ճանիկներն պապկանց իրննց մա- յիքանան էր, գիր գրեց. իմ հոգս մի մետնել, առաջն կտրեց, Յուսուֆ փաշան գրեց. զուն իմ տեղ ասէս յԱրզուրում կերթամ ես, նայ ալ մինչ ի հարիւր քեսայ խաջէիս զրկեց, երբ որ եկաւ Չափխան օղլէ հողէն մտաւ՝ հետն խոր- հուրդ արաւ, որ Մահմուտ փաշին գլուխն կտրեն, վերստին իմացաւ, յաս- կար արաւ, Թօխաթու սորին մուսալիմ բռնել էին, իրանք մուսալիմ դրէլ էին, շատ զօրօք եկաւ կօխեց, մուսալիմն բռնեց, Թօխաթ տիրեց, զաւխայ արին նայեցան, որ չի լինիր, գրեց, որ չը ես քեզի աղայ արել եմ, յարքունական հրաման է, փախիր գնայ Թրապիզօն, ես յարքային գրեմ, թէ հնադանդեցաւ, յիթլախտ բերեմ, էկէ յերկիրտ նստէ: Նայ ալ լսէց, գնաց Տըրապիզօն, ջա- նիկներն մուսալիմ ջանպեց՝ Տըրապիզօն դրեց. գլուխն կտրեք, Տարապալին մեկն գնաց, ծածուկ Մահմուտ փաշէն, քեզի լըսպանըն պիտի, պապլտ, հայրըտ փախան հայոց մեջն, յետոյ ելան, զուն ես գնայ: Նայ ես գնաց հային մեջըն: Յուսուֆ փաշան եկաւ Ղարահիսար, շատ ասկար. որ Մահմաւտ փաշին տիրեց, ըսկէսէց ճանիկու մալն բերել տալ, սամթի մարդիքն լըսպա- նել, նոքա ալ միաբանեցան, մէկ մուսալիմն լըսպանեցին, միուսնէրն փա- խան, փաշան յԱնտրիաս գիւղն գնաց, յօրտի զուռմիշ արաւ, բազում յասկար թօփ արտու, խըռօվութիւն բազում:

[Թվին 1255 (1806)-ին փետրվար մեկին Սահակա Պարթեւի սուրբ հայ- րապետի տօնախմբութեան յօրն տէր Յարութիւնս, մեր յորդի տիրացու Սար- գիսն տէր աստուած մեզի հայրապետի աղօթիւքն սուրբ պսակի արժանի անէ, երկար կենօք պահե] ²⁸:

169թ || Թվին 1255 (1806) օգոստոսի 27-ին սուրբ Աստվածածնայ վերա- փոխմանէն 15 օր յետ կամեցողութեամբն աստուծոյ մահտըսի տէր Յարութիւնս մեր յորդի տիրացու Սարգիսն պսակեցիք: Մօր տեառն մերոյ Յի- սուսի Քրիստոսի վերափոխման շնորհին անդառնալի բարեխօսութեամբ եօթն յարեան շնորհիւ լցուսցէ միասին խորին ծերութեան հասուսցէ բարի զա- վակօք ծաղկեցուսցէ, ամեն:

Թվին 1255-ին (1806) սեկտեմբերի 15-ին ջանիկեցիք յարդ արին յար- քային. երկրներս յաւիրեցաւ, Յուսուֆ փաշային ձեռացըն մօրհն առին, ինքն յԱրզուրում զրկեցին, նոյեմբերի 15-ին հոս մտաւ: Սոյն թվօճս դեկտեմբեր 5-ին յԱզպիուզ Յակոբ վարդապետն իմացաւ օր Դանիէլ կաթողիկոսն Մա- րախու Թարվեզ բերելն, Գասպար յամիրան փաշային տառաֆն էր, կամ թօփալ Յակօբին հաճոյանա մտեի ²⁴ Դաւիթ կաթողիկոսին էճմիածնայ անուն վերուց, միայն ե[ր]կու պատրիարքն և իւր անուն սուրբ պատարագին յիշել տրվեց, յետոյ փաշային երկուղէն հոս քահանայք հասարակ ժողովուրդքն տրտունջ արին, էջմիածին հանգուցեալ Ղուկաս կաթողիկոսն յիշել տվին իշ- խանք:

Թվին 1256 (1807)-ին յունվարի սաստիկ զըթլըխ եղեւ յԱրզուրում, բօ- րակիսանաներն կօղպեցին, փաշան իշտիրայ ժողվեց, աղանէրն գուղօրէից 15 փուռ օրն մեկ-մեկ ջվալ յալուր կուտար, ինքն աղայէն մախքաման մարդ դրեց յօնճոց վերայն, որ յալուրն միայն բորակճոց զրկեն, հացն գիշերն յօ- ղուլ-յուշախ կերթային կովով՝ փուռն բանալ չէին, ծակեն հաց կուտային, հոխան 16 փարայ, ան ալ խմօր, բըրինձըն՝ հոխան 30 փարայ, եղին՝ 95 փարայ, գէթթոն եաղին՝ 98 փարայ, ընկուզն՝ 60 փարայ, հաւկիթըն մեկ փա- րայ, յամ միսըն՝ 25 փարայ, ամեն բանն այսոնց կօրայ էր, այ[ս]պէս առատ յերկրին այսպէս սով եղև, աստուած խնամք տանի:

²⁸ Բնագրում գրված է ապա չնշված է ամբողջ պարբերությունը:

²⁴ Այդպես է բնագրում:

169դ || Սուրբ թվածս փետրվարին յարքայէն գիր եկաւ՝ Յուսուֆ փաշային սարասկարութիւն. դուն հոգ մուղաթ լինիս, տասն հազար ասկար ղրկես, որ շատ նեղն եմք, ուրում յէլի ձեռաց կերդայ, բազում մարդիք հալակ եղան, սոքայ այս խորհրդին հետ էին Ղարսայ յԱխլաթի յօճախլիք կարքէցօղ²⁵ եկաւ, հայեն դուրս եկաւ, մեզի իմտատ մեծն Պոլսոյ մոռցան, Ղարսայ բանէն սաստիկ էր, Մահմատ փաշայէն շիֆայ ունէի, թէ խոսքն հային հետ է յուրումին յառաճ ցորէն կուտար եռէսուն տարվան թուրքէցողն հայեցուց՝ ժամկոց արաւ. Յակոբն հոս բռնութեամբ յուրացուցին, Ղարս դնաց, փաշան նորայ ալ մարտին երկուսին պայրախ կարթագողքն բացին երկու պայրախ յօճախլիք բացին, մեր յազգ(է)ն փաշան շատ փարայ առաւ, յասնաֆններն մալ առաւ, ղարիպ բազրկանէրն, Աճամ ալ ազգին հայերէն շատ փարայ առաւ, հայերն, յուրմեններն, ֆռանկներն իշխանօքն քահանաօք տարան մախթաման քաֆիլ առան, բոլոր յազգերուն թոփալ Յակոբ աղան Ղարս գնացին, պայրախներն մինչ ի ասոնց երթալն շրին վերայն գանձիւով կարմունձ արին, անցան, հինգ հարիւր ասկար գեղացիք յօճախլի պես տարան Թիֆլիս, յետոյ Ղարսայ յրապատըն առան, մէկ օր մէջէն նստան, բերթըն չեկարցան առնել, Մահմատ փաշին տղան էռէսուն հինգ քալայ բերեց փաշին չալանկ առաւ յօսման փաշայի քահան Ալի փաշան ղուխ արել էր գնացող յասկարին շերթան Ղարս, որ հայերն հապս արելըն զուռճի Յօսման փաշային քահան, որ գլուխ էր, բարկանայ, Ղարսայ աղայներուն հայերն վեր թողնէ խախանըն, որ հայոց մուսաֆուր կուտայ ձիավորն թուրքերուն կուտայ, Յապրիլի քսանըմէկին Յուսուֆ փաշան գնաց, յետոյ երեք պայրախ քաղքես ղրկեց գոմարուկչին մուսալիմ էր, ֆուռուններն բանալ տընց, հացն պուլցուց, հոխան՝ տասն երկու փարայ:

Թվին 1256-ին (1807) մայիսի հինգրն մեծն Պոլսոյ Յօհաննէս պատրիարքէն գիր եկաւ Գասպար ամիրային, մէկ գիր ալ քաղաքացոց՝ Դաւիթ կաթողիկոսն (169դ) բոլոր յա[զ]գէ կ[հ] իշխանէ, յառաճնորդէն՝ վերըստին յիշէք, յունկամբ ոչ լվիցէք, այլ կիրամբ լրիզէք, միւս յօրն Դաւիթ կաթողիկոսն, սուրբ պատրիարքին յիշեցան:

Թվին 1255 (1806) ին մարտի մեկին քահանայիցմէնէն գիր մորհով, գիր առան յիշխանք՝ գինի, յըրախի չըխըմեն, մենք ալ տէրտէր յօրհնել չե տանք հինգ տարի, մեկ տարի միք խըմել, ծածուկ խըմէին, Յարօնց տէր Յօհաննէս յաւաք երից էր, խըմեց, սու[ր]կուն արին սուրբ Կարապետ:

1256 (1807) ին մարտին վերոյ յիշեալ պայմանն նորոքեցին՝ ժամ շնորհին ժամուցն հիսայ չը տան, ժողովք գնացող տէրտէրներուն կես բաժին տան, ծեր տէրտէրին յամիսն Բ(2) ղուռղուշ տան, մեկ տարի չը խըմեն, ով որ խըմէ հախեն գամք, մայիսին մեկին Կիւղլան տէր Մըկրտիչն խըմեց, ժամէն իշխա[ն]ք յաքսորեցին, ժամկոչին հետն տուապն տուն ղրկեցին, զաւազ տրին վերան:

Թվին 1257 (1808) ին սէկտմբերի 17-ին սուրբ Խաչի յերեկոյին լուսի երկուշափթին լուսահոգի ճեզմաճի Մանասի կողակից Հուրիխանըն առ աստուած փոխեցաւ, շորէքշափթին սոցին դուստէրն Բահրիխանըն, որ Աղանանայ գոչի, որ է Քոթալեան Յօհաննէսին կողակից, առ Քրիստոս Փոխեցաւ, նիկողոսն ևս առ աստուած փոխեցաւ:

Թվին 1256 (1807) մայիսի 10-ին սուրբ Կարապետու և մեր քաղքին յառաջնորդ էր պուսեցի յաղպիուղ Յակոբ վարդապետն արքեպիսկոպոս Մըշու, Մուրատ փաշան՝ Տիյարպաքիր, տղան՝ Միրզալալն, Մուշ էր, ղրթմանէ միարանաց կամ իւրմընըն, ինչ և իցէ, Մեծի պահոց երէքշափթի յօրն կապանօք տարան, շատ ծեծեց, թէ հայրստունն²⁶ Տիարպաքիր ղրկե չըտաիր, բանտն դրեց, բազում նեղութիւն կու տար, փաշային գրեց: [Փաշան] յօր-

²⁵ Սկզբնապես գրված է եղել կարթեցող:

²⁶ Իմա հարստութիւնն:

թուն դրել էր, թէ վանքին փարեցէն շառնես, իւրմէնէն առնես, ճուրումն յիսուն քեսայ առաւ, յետոյ քուրք հարուց, հետն մարդ դրեց՝ 170ա տարեք վանքըն, 10 ձիաոր քուրթ յէտէվուց եկան, մերկացուցին, փաթալամիշ արին վարդապետն և փոքրաւորն հետն յոսպանեցին, Յավրայնցի Յօհանէս վարդապետն քուրք ղրկեց սուրբ Կարապետու առաջնորդին՝ արի քեղի՝ յլայն գիշերն վաղճանեցաւ, ոմանք ասէին՝ յաղու տվին:

Թվին 1256 (1807) մայիսի 7-ին շահին գիտութեամբն յուռուսի յելլուն յԱլի խանին հետ Դանել կաթողիկոսին պատուեր տրւին ահայ քեղի յաթոռն կը ղրկենք այս յէլլուն յԱլիխանին հետ կերթաւ Դաւիթ կաթողիկոսէն հնազանդ կենսա, եղբոր պէս շահիք, եկել էր Երէվան ու խանին ձեռք նստաւ յաթոռն բռնութեամբ, մարտին յառնել Դանելին տըւելն յունիսի 10-ին յարգէն բերեց Յօհանէս վարդապետն մօհրէցինք, տարաւ յըՍտանպուլ, Թավիթ արքեպիսկոպոսըս իմ կամաւրս հրաժարեցայ, գիրն առանց մօհրի:

Թվին 1256 (1807) մայիսի 27-ին սաստիկ ձուն երաւ, սուն յօրն մեծն Պոլսոյ թաթար եկավ՝ սուլթան Սէլիմն յիջեցուցին, սուլթան Մուստաֆան նստաւ, յունիսի շորսին սիքան շայրպի [ղայրպի] սիքան կոստաթիեանի փարայ յըռուպ [^] հնգնոց յոսկին եկաւ, ոմանք ասէին հին թագաւորն կենթանի պահելն, ոմանք ասենին՝ զահարլամիշ արելն, յիրիջալներն տասնէհինգ հոգի յըսպանելն:

Թվին 1256 (1807) ին յունիսի 17-ին Ղարս յօմանցուին յօրտուին վրայն յահայգին մեծ կարկուտ էրել է, օր շատըրներն պատրել է, շատ ձի յըսպանել է, երկու օր յետ յուռոսն կօխեց յօրտին մամուռ թողին փախան, Ղարս լցվան, ցրվեցան, յուռուսըն բոլոր մալ թօփըն զաղնան տիրեց, շատ մարդ յեսիր արաւ, շատ շարդեց:

Սուն թվոջս յուլիսի 13-ին զարսցի Մահմատ փաշան եկաւ յօքօստոսի 11 Յահմատ փաշին գըլուխըն կըտրեցի[ն] կարնեցիք:

Թվին 1256ին (1807) յօքօստոսի 15-ին աստուած Սարքիսին մեկ մանչ պարքեւեց, Յօհաննես յանվանեցին:

Թվին 1256-ին (1807) Յուսուֆ փաշին քահահին 3 թուղխ տըվին յԱրզուրում մանսուպ յանունըն Յօսման փաշայ:

Սուն թրվոջս Յեֆտենց Յարքիհամին յորդին Պետրոսն քուրվըտիքըն տուն ծախեցին Ղատանէ մանչուն յէմին յաֆանտէ, անտից մեղաւոր տէր Յարթինըս գընեցի 1300 ղուղղոշի եղել իմ վերայ:

170թ || Թվին 1256 (1807)-ին դեկտեմբերի 31-ին հինգշափաթի յերեկոյին սահաթն երեքին աստուած մեզի իբրու մահտեսի տէր Յարութիւնին յորդիմ պարգեւեց, մկրտեցին, Գեորգ յանվանեցին, աստուած շնորհաց մեծ երկար կենոք պահե, ամեն:

Թվին 1257 (1808)-ին օգոստոսի երեքին թաթար եկաւ՝ սուլթան Սէլիմն շարպաթ տըլին յըսպանեցին, սուլթան Մուստաֆան իջեցուցին, սուլթան Մահմուտըն նստաւ, սիքան բերեն փարայ:

Սուն թվոջս Դանել կաթողիկոսըն վաղճանեցաւ, Դաւիթն շատ շարչարեցին, մօրուքն կըտրեցին, Եփրեմ վարդապետէ²⁷ ուռուսի մէջ նըլիրակ էր, յարգ արին, յուղեցին, թէ մեր կաթողիկոսըն դու ես, գաս նըստիս, Դաւիթըն յժրեւան գնաց, յաթոռն սինօթ կարգեցին:

Թվին 1258 (1809)-ին երկու հայոց լակոտ Եաղանօղլէ բակին երկու աղչիկըն սիրեցին, բակըն տունըն բերեց քաղաք, դավրիշ աղաին սօխախըն մանչերըն իրենց խղմաքարըն էր, յաղչիկներըն քուր էին, երկուքն ալ առան փախան, հարըն շորս կողմըն ձիա[ւ]որ ձըկեց՝ չըգըտաւ, գընացել էին ըՍպերու գուղըն, ասել էն, թէ՝ Ղարսա գուղն էինք, Ղարայ բակն մեզի թալնեց, փախանք: Ժամանակէմ յետ բակըն իմացաւ, Պարհամ փաշին ղրկեց, փաշան երկու մանչըն ալ զաղուխըն զարկեց յուրացելն:

Թվին 1258 (1809)-ին Կարին սինոթ հաստատեցին:

(Քվին 1258-ին երեք հայ մանչ Եսդան օղլի բաղին երեք յաղչիկն սիրեին)²⁸ շատ փրնտոցին դուրսըն-նեքսըն չրկըտան, Պարհամ փաշան լԱր-զուրում մանսուզնէր իմացաւ, չորս կողմն դրեց, յըՍպերու գուղըն զըտան, բակըն զրկեց, երկու մանչըն ալ յուրացել էին, զազուխըն զարկեց, հարըն յաղչիկնեքուն տէր չեղաւ, փաշան կարգեց, հորըն շատ ջուրում առաւ:

1711 թվին 1259 (1810)ին Դընիկ գուղըն յաղչիկ մի նշանել էին Ղուշճի գուղըն: Դընիկու յալլազգ մի ջառ թապլեց, թէ յաղչիկըն ինծի խօսք տրեւ է, իմ հախուս է: Պարհամ փաշան յարզուհալ արին, փաշան դեղացիք յաղչիկն բերին հապս աբին, յաղչիկն յիմամին տունըն դրին շատ ազիաթ արին, չը թուրքեցաւ, յալազգիքըն կաշառք շատ տրեց ձեռքեր, թէ թուրքեցաւ, յառան գնացին եղբարցն մենէն նշանլուէն շատ ջուրում առաւ, վեր թողեց, եղբարքըն քօշեցին Պատշէն, յաղչիկըն ձեռք չը տրեց, չիմ թու[ը]-քենալ՝ փախաւ՝ բռնեցին, բուխառով պահէին, շատ շարշարան կուտան, գիշերեն կօրաւ, այլ ազգիքըն քրիստոնէից էսին, թէ դուք փախուցիք, հայերն ալ կրէին, թէ՛ դուք լըսպանեցիք: Փաշան մանգուլ եղաւ հարպէլցի զաթար աղասի Իպրահամ փաշան եկաւ յԱրզուրում, ճամբան զընացին, յարզուհալ տրին, թուրքերէն ալ հայերն ալ զրկեց քաղաք, հապս արին, փաշան եկաւ քաղաք, թու[ը]քերըն ջուրում առաւ, վեր թողեց²⁹: Ղուշճեցիք, զընիկցիք պատիշնեցիք ին (25) մարթ հապս արաւ, յաղչիկըն զըտնէք՝ լաւ, չընէ այլ առաւ կախեմ կր, չիտիմք, լըսին: Յունիսի ութին փոքր եղբարըն՝ յանունըն [մականուն]³⁰ Քոթօլ, ժամին դուռն կախեցին, գիշերն լուս իճաւ կախախանըն, երէք աւուր թուրքերն գնացին անիրաւ փաշան՝ թէ կըրակ իճաւ, իգին արաւ մէկ տէրտէր տարաւ թաղեց վարի գերէզմանըն, գիշերն լուս գիճնեք վերան: Միտսներըն չըկախեց, Դընիկու տասներէք քեսայ, Պատիշնու 7 քեսայ, Ղուշճի վ[ը]այ չորս քեսայ, այսքան ջուրում առաւ, յորս տէր լուսաւորեցէ Մկրտիչ նահատակին հոգին, որ բարեխոս լինի ինձ՝ մեղաւորս, իբրու մահտեսի տէր Յարութիւնին և յընտանեաց, նաւ[ը] բոլոր յազգին հայոց, ամեն:

Լուսահ(ո)գի Մկրտիչըն աղչիկըն փախուցել քաղքէցի ջուլհակ Ղուկասին հետ մանչու զըլըխէն կոխը բերել են մեծի պահոցըն քաղաք ջուլհակի տունըն բակին մէջին մեկ յա[ը]լազգ կինա կընդեր, յա[ը]լազգի կին գիմանայ, յիսուն դուռուղ կաջառք կու տան՝ այսքան բան եղև չեսաց, մեկ կողմ չըկարացին փախցընել մինչ ի յուլիսի մեկըն քիչ մի շըշուկ ելաւ, Ղուկասըն փախաւ, յերէկոյին յաղչիկըն բռնեցին, Ղուկասի կինըն, յաղչիկըն, մանչեն տարան փաշային, շատ երկուղ տրեց, թէ մուրթար եղել ես, փաշային աներկուղ համարձակ խօսել է բա (171թ) ես հայի տղայ եմ, հայ եմ, սոյտն պես կընկանըն յերկուղ տրեց, թէ ո՞վ բերեց կո տունըտ կամ ո՞վ խրատ տվեց, կինըն ալ, յաղչիկըն ալ մի բերան ասին, թէ՛ կախած եղբարս, սորայ այրն բերեն քաղաքայ, ուր տունըն տահայ մարթ չի կտէ, աս յորհնեալ Վառվառ յաղչիկըն յիմամի տրին: Այն Ղուկասի կին յօրհնեալ Ֆալակըն իրեն յաղչիկըն փոքր մանչըն երեքն ալ իրենց մահալի իմամին տունըն հապս աբին, Դընիկ մէ հայի կին այն այլազգեն պատկից է եղըր, ան ևս բերին հապս արին իմամին տունըն, թէ դուն Վառվառին խօսքն եղբոր(տ) տալար-բերիր, նա իմամին հապս տրին, յետոյ ֆալակներին յաղչիկըն մանչըն հել ժՅՈՐԳԻ տէր Պետրոսին տունը հապս արին, զընիկցի կինըն շահար սաթան տէր Մինասին տունըն հապս արին, այս կինըն յեղի էր, յուլիսի 16-ին շափաթ յերեկոյին յազանի ժամանակը տարան սարայըն Վառվառըն և Ֆալակըն, պալիսա պահեց այս երանելի կոյսն, որ սրբութեամբ պահաց կուտու-

²⁸ Փակագծերի մեջ առնված հատվածը նույն թանաքով ջնջված է, բայց ընթերցվում է:

²⁹ Փակագծերի մեջ առնված հատվածը նույն թանաքով ջնջված է, բայց ընթերցվում է:

³⁰ Գրված է Քոթօլ բառի վերևում:

³¹ Հստակ, սակայն չընկալվող բառ: Զափածո վկայաբանություն: «Արարատ», 1895, էջ 445—52,

թիւներն, որ այնքան ժամանակ այլազգին տուներն մնաց մանչըն չը կարաց մերձենալ, բազում կերպիւ շարշարանք կուտային, ծէծէին, յոտքըն՝ յերկաթ, յիրկուներըն մանչըն յաղջիկըն յօտան կանէին, գուռն դոցէին, այս յերանելի կուսն այն սաստիկ ցրտուն մերկ պառկի կը, այլազգ մանչն կազերսէ՝ Վառվառ արի ծոցըս, բան չեմ աներ, մէսիս կը: Մանչին նախատեն, թէ մէկ յաղճիկամ հախեն չես կրնալ զալ, կասէ թէ՝ քովէն որ երթամ՝ մարթ կերելի աշիշ, գողըս բռնին, վախէնամ, չեմ կարել մերձեալ: Մէկ շար փեսամ՝ յունկն կըսէ՝ ես երթամ մեկ յանքա(մ) մի: Յետոյ իրեն սիւսյով ներս կերթալ, թուրըն քաշէ յաղճիկան վրայն՝ չի լինիր, փշտովըն ցրտիկե վրայն յըսպանէս՝ չեմ: Նմոյ ելոս յամօթով գուրս գուգայ, չի լինիլ՝ վերոյ իշեալ շափաթ յերեկոյին սահաթըն երեքին երանելին կոյսէ Վառվառ աստուածային սիրովըն վառեալ որքան ինչը խոստանան այն մանչըն սիրդ էտ չի յուզել, փաշայ յաւանդիս քեզի յուրիշի կուտայ, այս սրտնելին կասէ, թէ քոյ փաշայիտ յէրէս Կամ առաճի փաշային յէրէսներն մաս մաս (172ա) կըտրատէք, ես առ անունըն չեմ տալ, յըսպանելու էք, յըսպանեցէք ինձ: Աստուած փառաբանելով զանճիր խանէն մէջեն խնտին դուրս բերին, ծածկին, յետոյ ֆալակըն բերին, նորայ ալ հրաւիրեն, թէ՝ յուրացիր, չի յուրանալ, յետոյ կասեն, թէ՝ շիտակըն ասայ, ո՞վ խրատեց, կամ օ՞վ լաց ժամանակըն, շիտակըն, ասայ, քեզի վեր թողնեմք, թէ չը՝ կախեմք, կասէ, թէ՝ ես այսպէս գիտեմ: յերեկոս յառաճի կախաց եղբարըն բերին մերն բարկանան, թէ այլըզ փախել է, եղբայր կախելն այն երկհոսին յանունըն կու տաս, երանելի ֆալակըն աստուածոյ կանցէ, ինքն այն ելոս զանճիրխանան խնտին, դուրս բերին, խաբարըն դրնրն: սահաթըն շորսին բերին պատըն գեցին ժամին նեխիսի գաւիթըն, Վառվառըն յարանց դռանըն, ֆալակըն կանանց դռան դարուլուխի հալգայրն կախեն, այն գիշերն վարի ժամն կենեն պատարաք, կիրակի յառաւօտն երկու եկեղեցին ալ ժամ չեղաւ, յերեկոյին ալ ժամ չըսվաւ, յօրդայի դուռըն, ներսի դուռըն ժամկոչներըն գոցեցին: սարման եկաւ, դրսի բակըն նրստաւ, յաթոռ դրին, թուրք հայ գալածըն ծեծեր վոքնտեր, այտպէս կանէին, պատերին գիճնէին, յերեկոյին յազանէն յետեւ փաշաէն իղին եղաւ, իճուցին վարի գերեղմըներըն, բօշի մահալի կողմը պօստանի պատին մերձ ճոթ առաջ: Մէկ տարի բասենցի մէկ մանչմ յանվամբ նահատակել էին, հոն թաղել էին յուսահոգուն քով այս Մկրտիչ այսոր քով Վառվառըն, այսօր քով ֆալակըն յուսահոգիկըն միատեղ եղաւ գերեղմաներն, ժամարարներն շիմացան յերեկոյին թաղելներն, մէ քահայնայ թաղել էին, պատրաստութիւն չուէի ժամանեի: Վարդավառի պահոց երկու շաբթիքն էր, պատ[ա]րաք չեղաւ, պահոց ժամ արին և որոյ տէր յուսաւորեսցէ հոգիզըն սոցին սուրբ հոգին բարեխոս յինի, ինձ մեղաւոր մահտեսի տէր Յարութիւնին և բոլոր յընտանեացն մեծին և փոքրին ամենան հայոց ազգին բարէխոս և միջնորդ լինին վարդավառ կիրակին այն վերոյ եղեալ դուռիկցի կիներն յուսահոգի ֆալակի յաղջիկըն, մանչն տէրտէրներուն փաշաէն իղին եկաւ, թէ յազան արի, վեր թողէք, մէկ փարաւ չանան:

Թվին 1259 (1810) յուլիսի հինգն յօրն երէքշափաթի յերեկոյին սա[հ]աթըն մեկուկէսուն աստուած մեր Սարգիսին մէկ (172բ) դուստր պարքեւեց: Հինգ շափաթի յառաւօտուն մըկրտեց յաբելան տէր Կարապետն, կրնկահարն մակյանվամբ Յոանեան Կարապետին յանվանեցին Նղիսաբերթ, որ աստուած շնորհաց մէջ երկար կենօք պահեսցէ:

Թվին 1270 (1821)–ին փետրվարի 16ին Գեորք եկաւ աշխարհ: 1272 (1823) թվոցըս նոյեմբերի մէկին շօրեբշափաթի օրըն մեղապարտ տէր Սարքիս քահանայն մէկ զաւակ պարքեւեղ հինգշափաթի օրն կոնչի տէր Ըստեփանին ձեռամբն մկրտեցին, Կարապետ անվանեցին, տէր Աստուած երկար կեանք պարբէվէսցէ:

Թվին 1270 (1821) յունիսի 12-ին ես անարժան տէր Սարքիս Կարապետ արքեպիսկոպոսին ձեռանբէ ծեռնալորեց քահանայ:

ԲԱՌԱՐԱՆ

Ազան—աղոթքի հրավեր, կոչ
 Աղիաթ—նեղություն
 Ալայ—սիփահիներ խումբ, ամբոխ գունդ, թափոր, շքերթ
 Ասկար—բանակ, զորք, ղինվոր
 Աշեմ—Խրան, պարսիկ, ոչ արաբ
 Ասնաֆ—համբարություն
 Ասնաֆի շեխերն—համբարության հողերը առաջնորդները
 Արզա—դիմում, աղերս, խնդիրք
 Արզուհալ—խնդրանք, խնդրաղիր, միջնորդագիր

Թաղերկան—վաճառական
 Բառանէն—թաղուն, գաղտնի, ծածուկ
 Բաքլամիշ կենեին—կսպասեին
 Բետիաթ—զինագործական և թանկարժեք զարդեղեն իրեր
 Բեդիստան—ծածկված և սարսպապատված հատուկ շուկա, որտեղ վաճառվում էին թանկար-
 ժեք իրեր, զենքեր և գոհարեղեններ
 Բուխառվ պահին—շղթայակապ էին պահում
 Բրել—ծեծել (բիր բառից)
 Բուլկրաշի—խմբապետ
 Բորակիսաններ—կարկանդակ, գաթա, մեղրահաց թխելու վայր
 Բորակճի—բորակ՝ կարկանդակ պատրաստող կամ վաճառող, նպարավաճառ

Գեֆ—քեֆ, խնշույք
 Գինէ—կրկին
 Գոգտուտաղի—տնային կալանք, վերահսկողություն
 Գոմրուկ—մաքսատուն
 Գոմրուկշի—մաքսատան աշխատակից, մաքսավոր, մաքսապետ
 Գուռուլթի—աղմուկ, աղաղակ, ճիւղ, վեճ

Դալի, տելի—1. հիմար 2. քաշ, արի, հեծելազոր
 Դալի պաշի—հեծելազորի, թիկնազորի պետ
 Դաք (սպանեցին դաքով)—տեգ
 Դիզտար—բերդապահ, բերդակալ
 Դրտիկն—դատարկիր

Ծաղմայ—կողոպուտ, թալան
 Ծասաղ—արգելք, արգելում, պատուհաս, պատիժ
 Ծասաղճի—արգելող, պահակ, բարապան, ոստիկան
 Ծնկիշարի—ծնիշերի, օսմանյան բանակի քրիստոնյա ծագումով ղինվոր, հետևակազոր
 Ծսեր—դերի, ծառա

Ջանճիլ—շղթա, կապանք
 Ջանճիրխանա—կալանատուն
 Ջահրլամիշ արին—թունավորեցին
 Ջարար—վնաս
 Ջարպայ, չար—հարված, ընդհարում, դրոշմ, ուժգին
 Ջաֆտ արին, չար etmek — բռնագրավեցին, զավթեցին
 Ջիննաթ, զինէթ—թափոր, շքախումբ, զարդ, պաճուճանք

Էլլի—դեսպան
 Էհմալ—հապաղել, դանդաղել
 Էթիզ—զույգ

- Ընդհանուր—թույլտվություն, համաձայնություն
(ընդակ—արար, ինչք, ունեցվածք, պարեն, մթերք)
Բաթար—սուրճանդակ
Բալլալ (թելլալ)—միջնորդ, մունետիկ
Բախին էրալ—նշանակեց, որոշեց, ընտրեց, Բաժին, թռչակ, ոռճիկ՝ պարենով, մթերքով
Բամասուկ—մուրճակ
Բապլեկ—նետեկ, գցեկ, տարածեկ
Բասուլմ արին—ձերբակալեցին, հանձնեցին, ավանդեցին
Բարա, Բարաֆ—կողմ
Բզոր—թուղ ունեցող, ՏԼ՝ս թուղ
Բուղ, Թուղխ—հատուկ նշան իշխանության՝ պատրաստված ձիու պոչի մազերից, փնջուփ
Բուվանքճի—հրացանակիր, դինագործ
Բոփուղ—իշխանական դավապանի գլխիկը, դավաղան, մահակ

Իդին արալ—թույլ տվեց, ժամանակ տվեց
Իթլախ—ազատման դիր
Իլալ—հատկապես, մասնավորապես, մանավանդ
Իմամ—մահմեդական կրոնի հոգևոր պետ
Իմտատ—նպաստ, օգնություն
Ինճալ—քարակ, նուրբ
Իշտիրալ—գնում (հարկի տեսակ)
Իրիճալ—խնդրանք, պաղատանք
Իքրամ արալ—ikram etmek նվիրեց

Լախըթ բրեկ տամ—դիակդ փռել կտամ
Լախտ—խաղի մեջ իրար ծեծելու համար շինված դռտի, ծալրը կապարէ գնդակ կապած, խա-
րաղան

Խախանըն—1. հանդիստ 2. խաների խան
Խանդակ—փոս, խրամ պարիսպների շուրջը
Խաչլիխ—ծախսի գրամ
Խառաքի (խարագ)—մաշկակար
Խատում շահ—ներքինի
Խղմաքար—ծառա, սպասավոր, պաշտոնյա, Պաշտոն, ծառայություն, որի դիմաց սուլթանը
թիմար էր նվիրում
Խտեռ—խաթեր, հիշատակ

Կենալ—կրկին, նորից
Կիրամը—գրով
Կորալ—տեսակ, ձև, նման, պես, ըստ

Հալակ եղան—ոչնչացան, կոտորվեցին
Հալղալ—օղակ, օղ, հալխա
Հաիլու—պարտաւաճ, արժանավոր, Հախ՝ արար. վարձ, իրավունք, արժանիք, ճշմարիտ,
Հաճն—հաջի՝ Մեքքա ուխտի գնացած մահմեդական, Նրուաղեմ ուխտի գնացած քրիստոնյա
Հարամ—հարեմ՝ մուտքը արգելված իսլամական կանանոց, անարգար
Հապս, հափս—բանտ, կալանք
Հիսալ—բաժին, համար, հաշիվ
Հոխալ—չափի միավոր (1,5 կգ)
Հարպալ—պատերազմ

Ղարամմիշ եղալ—փակվեց, ծածկվեց
Ղարուլուխ—համաձայնություն, հանձնառություն
Ղաղնա—գանձ, գանձարան
Ղաղուխ—ցից, ձող
Ղաթար—շարք, կարգ, քարավան, ուղտերի շարք

Ղաթար աղասի—քարավանապետ
 Ղալա—բերդ, բանտ
 Ղալբախ—ղլխարկ, խույր
 Ղազալ էրին—աղետ բերին
 Ղալիլ շեղալ—չհամաձայնեց
 Ղապուլ արին—ընդոնեցին
 Ղավազ (տրին վերան)—պահապան, վանդակ
 Ղավազներն—թիկնաւահներ, սուրհանդակներ
 Ղավախ—բարդի, կաղամախի
 Ղաւզալ արին—աղետ, ավեր արին
 Ղավխալ արին, Ղավղալ արի—կոխվ, աղմուկ, աղաղակ
 Ղատալ—hātā սխալ, սխալմամբ
 Ղատի—դատավոր
 Ղատր—kādīr արժեք, գին, զնահատում
 Ղարար, խարար—մազեղեն, քուրձ
 Ղարար—դրութուն, պայման, դաշինք, ձև, դադար, հանգիստ, անդորր, շափ, վճիռ
 Ղըթլըխ—պակասութուն, սով, երաշտ
 Ղըլըխ—(աթարի բուրգ)
 Ղլեճի—կլայեկ, պղնձե առարկաներ անագող
 Ղոնաղ—հյուր, հյուրատուն
 Ղուլան—աշտարակ, դլլակ
 Ղումուլ—մուրյալ
 Ղուշաթմիշ էրալ—ուղարկեց
 Ղուսմիշ արալ—լարեց
 Ղուռուշ—դրամի միավոր
 Ղուբղուշուն—արճիճ, զնդակ
 Ղուրպան պալրամ—մահմեդական տոն

Ծառուտ—նոր
 Ծեպխանա—զինանոց, զինամթերք, պահեստ
 Ծղմայճի—կոշկակար
 Ծուրում—տուգանք, հանցանք, պատիժ

Մաթարիս—պատենշ, պատվար, Պողաբուր, խրամատ
 Մալ—ունեցվածք, անասուն, ապրանք, գույք, հարկի տեսակ
 Մահալ—թաղ, շրջան
 Մահալկաման, մախթաման—դատարան
 Մահսուպ—հաշվապահ
 Մամուռ—պաշտոնյա, որ իրագործում է դատավորի վճիռը
 Մանդիլ—իշխան, կայան, պանդոկ, օթևան
 Մանդուլ—պաշտոնանկ, իշխանութունից հրաժարում, մերժում
 Մանսուպ—նշանակել, դնել, նշանակված, կառուցված, իշխանութուն, պատիվ, աստիճան
 Մեհտար, մեհտեր—նվազ, նվազախումբ, նվազածու
 Մեսիս կը—կմրսես
 Միրի—պետական, արքունի գանձատանը ենթակա պետականացված կալվածքներից ստացվող հարկի տեսակ, արքունի տուրք
 Մոմշի—մոմ պատրաստող
 Մուղաթ—ղղույշ, ուշադիր
 Մուշավարալ էրալ—խորհրդակցեց, հայտնեց
 Մուսալիմ, մուսնիլիմ—միջին աստիճան ունեցող քաղաքային պաշտոնյա, տեղապահ, փոխանորդ
 Մուֆտի—դատական իրավասությամբ հոգևոր ներկայացուցիչ, օրենքի մեկնաբան
 Մուհրեց—կնքեց
 Մուհուր—կնք, դրոշմ, նշան, մատանի

Յազանըն յետ—ազանից հետո Տե՛ս Աղան
 Յալալ—տես ալալ
 Յալաստա կենայն—անչատվեն, մի կողմ մնան
 Յամի—հորեղբայր
 Յամր—հրաման
 Յարզուլ տվին—դիմեցին, Տե՛ս Արզուհալ
 Յազու տվին—թունավորեցին
 Յեթմիշ առխուդ—յոթնասունինը
 Յեռի—տեղացի
 Յեսիր—դերի
 Յէրազիլ հզաթ—խայտառակ հզանթ
 Յըրոսվալութին արին—շատ գումար վերցրին, կաշառք առան
 Յըսիր—տես Յեսիր
 Ծըռապատ—ռարատ (հոգն.՝ արբատ) արվարձան
 Ծըրհին էր—յըրհին—գրավ էր դրված, պատանդ էր վերցված
 Ծըրախի—օղի
 Ծըրնյիե—կամք, թուլլտվություն
 Ծիրիշալնեթը—մարդիկ, տղամարդիկ, ուշալ(արար.)
 Ծապահիթ—տես Սիփահի
 Ծուռմենեթը—հույները
 Ծուռուսին—ռուսական
 Ծենճոց վերայն—հացթուխների վրա
 Ծովալ—հովիտ (յուվա—րույն)
 Ծօրտու—տե՛ս Օրտու

Նալլաճի—կոշիկի պայտագործ, պայտավաճառ
 Նարտինով—շարժական աստիճաններով
 Նիզամ—կարգ, կանոն, օրենք, օրինական, օրինականություն
 Նիդամի շեղիդ—նոր կարգ, Սուլթան Սելիմ Երրորդի կանոնավոր բանակ ստեղծելու և կենտրոնացված կառավարում կազմակերպելու նախաձեռնությունը պատմության մեջ հայտնի է Նիդամի շեղիդ անունով
 Շարթ—դաշինք, պայման
 Շարթ էրին—համաձայնության եկան, պայման դրին
 Շիֆալ—առողջություն, նազելիություն, արտահայտություն

Չալել—նվազել
 Չամուէ (չամուռ) —ցեխ, տիղմ
 Չալ—գետ, առու
 Չատր—վրան
 Չարսու—շուկա, առևտրի հրապարակ
 Չարշը—տե՛ս Չարսու
 Չիտիմթ—չգիտենք
 Չվան—պարան
 Չրախ—կրակ, ճրագ, կանթեղ, աշակերտ, օգնական, մեկի ձեռքին գործիք դարձած անձ

Պադրկան—վաճառական
 Պաթալ էրին—լքեցին, թողեցին, դադարեցրին ոչնչացնել
 Պաթմիշ, պատմիշ էդու—թաղվեց, ընկղմվեց
 Պայրախ—դրոշ, գունդ
 Պայրախ բանաին պիտի—պետք է ապստամբեին
 Պայրախտար—առաջնորդ, ցեղապետ, դրոշակակիր, նշանակիր
 Պիշաղի—դանակագործ
 Պոլ, պոլցուց—լի, լիացրեց, ավելացրեց
 Պուռուն—հզր, կատար, հրվանդան
 Պօղուլմիշ հզան—խեղդվեցին

Ջառ—ձայն, աղաղակ, կոչ, աղմուկ,
 Ջառ թապլեց—աղգարարեց, հայտարարեց
 Ջառմայ—տուգանք, հանցանք
 Ջաւապ—պատասխան
 Ջվալ—պարկ

Սահապ—տեր, պարոն
 Սամթ—կողմ
 Սանկառ—տե՛ս սընկառ
 Սանքի—իբր թե
 Սառաֆ—սեղանավոռ
 Սարայ—պալատ, ապարանք, մարագ
 Սարի սիլեհտար—զինակիր, բարձրաստիճան անձանց զենքերը պահող և կառավարող անձը
 Սարման—ոստիկանություն ներկայացուցիչ, աստիճանավոր
 Սարվան—ուղտապան, գլխավոր առաջնորդ
 Սարսէին—վախենային, սարսափեին
 Սել—հեղեղ
 Սէիս—ծիսպան
 Սէյր—շրջագայություն, զբոսանք, դիտում, վայելում
 Սընկառ—հաղթված, պարտված
 Սիլայով—զենքով, սպառազինություն, ուժով, հրացանով
 Սիփահի—զինվոր, հեծյալ
 Սիքան, սէքան, սաքին—բնակիչ, բնակվել
 Սոխախ—փողոց
 Սոմառ—կշիռ, չափի միավոր
 Սուրկուն—աքսոր, տարագրություն, բռնագաղթ

Վալթին—հեռացնեն, դուրս քշեն, ուղևորեն, արտաքսեն
 Վարմալս—ունեցվածքս, ունեցած-չունեցածս, ինչքս
 Վաքիլ—տեղապահ, փոխանորդ, ներկայացուցիչ

Տահա—այլևս
 Տաղըդմիշ—ավեր, քարուքանդ
 Տաղըլմիշ եղան—ցրվեցին
 Տանաճի—հորթապահ, տանա պահող
 Տարապակ—տերեպե՞յ, դերեբե՞յ
 Տաւաթ—հրավեր
 Տավաթ արին—հրավերեցին
 Տերեց—դրեց
 Տիհա,—կրկին, նորից
 Տոլապ—պահարան, արկղ
 Տոնամասի արաւ—լուսավառություն, հրավառություն, հանգես ցնծություն արեց

Փաթալամիշ արին—պայթեցրին
 Փարա—դրամի միավոր, դրամ
 Փարալամիշ էրին—հոշոտեցին, պատահեցին, մանրեցին
 Փշտերուն հետ—կարճամիտների, ատելիների, վախկոտների հետ
 Փշտովն դրտիկէ—հրացան դատարկել, կրակել

Քալլա—գլուխ
 Քահիա—տանուտեր, հոգաբարձու, վերակացու, կառավարիչ
 Քավալ—պարկ, նվազ
 Քաֆիլ—վկա, երաշխավոր

Քիսա—քսակ, դրամապանակ, բովանդակում էր 500 դուրուշ
Քուրվըտիքն—բուլբուր

Օճախլիք, օջախլիք—վարչական միավորների մեջ ժառանգական հողատիրություն, որի տասանորդից և այլ հարկերից կատարվում է մասհանում նավաշինարաններին, բերդապահներին:

Օջախլիքի մեջ մտնում էին նաև շիդիեի և մաքսային եկամուտները:

Օտա—սենյակ, պալատ, դրասենյակ, խուց

Օրտու—բանակ, բանակատեղ, ճամբար, զորարանակ

Ֆատվայ—մահմեդական դատարանի գրավոր պատասխան, վճիռ

Ֆարման—հրովարտակ, հրամանագիր

Ֆարմանլի—հրամանագիր ունեցող, հաստատված

Ֆուխարա—աղբատ, խեղճ, թշվառ, չքավոր

Ֆուռ—փուռ

НОВОВЫЯВЛЕННАЯ «ХРОНИКА» ИСТОРИИ АРМЕНИИ

П. А. ЧОБАНЯН

Р е з ю м е

Среди источников истории Армении позднего средневековья важное место занимают мелкие хроники XIII—XVIII вв. Со второй половины XVIII века с увеличением документальных источников и печатных изданий уменьшается интерес к составлению мелких хроник, как к особому жанру историографии. Несмотря на это, продолжают составляться «Хроники», в основном уже семейного, узко личного или местного характера. Подобные хроники порой содержат ценные сведения и приобретают важное историческое значение. Именно таким текстом и является опубликованная хроника Тер-Арутюна, которая сохранилась в автографе. Автор хроники, житель Эрзрума, был очевидцем описываемых событий. В ней констатированы события Эрзрумского вилайета в конце XVIII в. и начале XIX в. Хроника начинается с 1779 г. и прерывается упоминанием событий 1810 г. В ней содержатся, в основном, описания эпизодов борьбы между турецкими пашами Эрзрума, упоминаются факты о юридическом и экономическом положении населения края, интересны сведения и подробности о русско-турецкой войне, о положении армянского народа и т. д. Примечательны описанные эпизоды паломничества в Иерусалим в 1798 г., когда автор хроники стал очевидцем последствий египетского похода Наполеона Бонапарта для христианского населения Иерусалима. Известно, что с 1779 г. по 1810 г., т. е. за 31 год, в Эрзруме были назначены 32 паши. Из рассказов Тер-Арутюна очевидно, что они сменяли друг друга отнюдь не мирным путем. Естественно, что во время столкновений страдал мирный народ. Лишь в одном случае отмечается в «Хронике» (1788), что новое назначение «было для армян хорошо». Из отдельных фактов, констатированных в «Хронике», можно сделать вывод, что не весь армянский народ Эрзрума был в одинаково незащищенном положении. Были отдельные местности или округа, население которых самозащитой не давало османским властям возможности вмешиваться в его внутренние дела. Более того, сообщается, что в 1805 г. новоназначенный паша Эрз-

рума преследовал некоего Махмуда пашу, которому советовали искать убежище у армян, как это делали его дед и отец. Имеется очень мало фактов из истории вооруженной борьбы армянского населения против турецких властей до XIX в. Большое значение имеет описание эпизодов борьбы армянина Мрто против официальных властей в 1793 г., который, укрепившись в крепости, около месяца смог защищаться от регулярных войск. Лишь обманом, используя курдских наемников, удалось взять крепость. Оригинал «Хроники» в числе разнообразных документов хранится в Матенадаране (архив Лазарянов, папка 114, дело 49, док. 55, листы 160—172).